

Forholdet mellem land og by i dansk middelalder

AF

BJØRN POULSEN

Målet med det følgende er at undersøge aspekter af forholdet mellem land og by i Danmark i tiden fra år 1000 til midten af 1500-tallet. Samspillet mellem land og by i middelalderen og tidlig-moderne tid var et stort tema i 1970'erne og -80'ernes europæiske historieforskning, hvor interessen for den historiske geografi blandedes med historieskrivningens forsøg på at udrede, om byer kunne – eller ikke kunne – tildeles en funktion som *prime mover* i historien.¹ I vore dage er der igen en voksende interesse for forholdet mellem land og by.² Dette forhold er da givetvis også helt centralt set i en stor sammenhæng, når samfundets udvikling fra mere udifferentierede økonomier til en mere eller mindre globalt samvirkende økonomi skal beskrives. Der kan bestemt argumenteres for at se store dele af dele af den nuværende verden som gennemurbaniseret, og man taler på den baggrund om den grænseløse by. Emnet er imidlertid også vigtigt i et noget kortere perspektiv. For middelalderens vedkommende tillader det f.eks., som det her

1 Se bl.a. Erich Dittich, »Stadt, Land und zentrale Orte als Problem historischer Raumforschung«, *Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsbericht*, 88, Hannover 1974, s. 1-18. Rolf Kiesling, »Stadt-Land-Beziehungen im Spätmittelalter. Überlegungen zu Problemstellung und Methode anhand neuerer Arbeiten vorwiegend zu süddeutschen Beispielen«, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 40, 1977, s. 829-867. Samme, »Bürgerlicher Besitz auf dem Land – ein Schlüssel zu den Stadt-Land-Beziehungen im Spätmittelalter, aufgezeigt am Beispiel Augsburgs und anderer ostschwäbischer Städte«, *Augsburger Beiträge zur Landesgeschichte Bayerisch-Schwabens*, Sigmaringen 1979, s. 119-140. Michael Mitterauer, *Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung*, Stuttgart 1980. John Merrington, »Town and Country in the Transition to Capitalism«, *The Transition from Feudalism to Capitalism*, ed. Rodney Hilton, London 1976, s. 170-195.

2 Se bl.a. S.R. Epstein, »Introduction. Town and country in Europe, 1300-1800«, *Town and Country in Europe 1300-1800*, ed. S.R. Epstein, Cambridge 2001, s. 1-29. *The Self-Contained Village? The Social History of Rural Communities 1250-1900*, ed. Christopher Dyer, Harold Fox og Nigel Goose, Hatfield 2007.

skal søges vist, at studere centrale mentale og materielle processer i samspil. Det giver også mere systematisk mulighed for at sammenligne den første del af middelalderen (1000-1350) med senmiddelalderen (1350-1550) og overveje, hvordan de to perioder adskilte sig. Herved er det en indgang til debatten om den senmiddelalderlige periodes specifikke karakter og til drøftelsen af, om denne tid skulle være præget af krisetegn.³

Begreb og materielle forhold

Land og by kan forekomme højst håndgribelige, men de er begge mentale konstruktioner, begrebsdannelser skabt af mennesker.⁴ Middelalderens menneske har sagt, noget var en by, og så var den det. Den mentale konstruktion kunne udbygges med værdidomme om lokaliteten by og om de folk, der boede i den. Og idet middelaldermennesket sagde, at noget var en by, var det nødt til også at have modstykket, landet – og dets folk. Videre kunne man med skabelsen af byen som begreb begynde at skelne mellem forskellige slags byer og forskellige slags folk i disse. Det samme gælder naturligvis om landet. I nogen grad fulgtes begrebsdannelserne med udviklinger i de mere materielle forhold så som specialiseringer og arbejdsdeling. Men det er sikkert, at de ikke altid gjorde det. Man kan i vore dage lokalisere driftige specialiserede middelaldersamfund, som ikke i samtiden kaldtes byer, og man kan finde betydningsløse bebyggelser, der alligevel smykkede sig med bynavnet. Der kan være tidsmæssige forskydninger, efterslæb, skævheder etc. mellem begreb og materiel udvikling.

Skellet mellem mentale og materielle forhold er ikke altid evident. På grænsen mellem det mentale og materielle ligger eksempelvis de samtidige love, der både kan udtrykke idealer og faktisk og aktivt sikre

3 Jeg har tidligere beskæftiget mig med problematikken i bl.a. Bjørn Poulsen, *Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Haderslev 1988. Bjørn Poulsen, »Marked og agrar regionalisering i Danmark, 1100-1660«, *Historisk dybde i bygdebegrebet*, ed. Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen, Auning 2006, s. 105-118. Nils Hybel og Bjørn Poulsen, *The Danish Resources, c. 1000-1550: Growth and Recession*, Leiden/ Boston 2007 (Brill).

4 For inspirerende overvejelser over grupper i middelaldersamfundet som socialt konstruerede begreber, se Joseph Morsel, »Inventing a Social Category. The Sociogenesis of the Nobility at the End of the Middle Ages«, *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, ed. Bernhard Jussen, Philadelphia 2001, s. 200-240. Sådanne overvejelser er naturligvis relateret til de mere principielle diskussioner af gruppe-/klassedannelse, jf. Pierre Bourdieu, »What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups«, *Berkeley Journal of Sociology*, 1987, 32, s. 1-17.

den materielle udvikling. Men man kan dog anskue udviklingen som to forbundne processer: Den ene udgøres af en identitetsopbygning og identitetsskabelse, den anden af en juridisk-materiel udvikling. Den helt afgørende bevægelse på det materielle felt i middelalderen – som også i andre perioder – var selvfølgelig, at folk på landet mere og mere blev specialiserede landbrugere, mens nogle klumpede sig sammen på lokaliteter, som vi kan kalde »tætsteder«, »centralsteder« – eller byer – og overtog forarbejdning og handel.⁵

De danske byers udvikling

I generelle bøger om dansk middelalderhistorie ser man ofte angivet, at det i middelalderen var ca. 5 % af befolkningen der boede i byer.⁶ Virkeligheden er imidlertid ikke helt sådan.

I udgangspunktet har vi en situation, hvor byerne virkelig var små øer i et ruralt hav.⁷ I vikingetiden (800-1000) var der ganske få egentlige byer – først og fremmest Ribe, Hedeby, Århus – men dertil en række af det, arkæologerne nu kalder centralpladser, anløbspladser etc.⁸ I denne tid kan det skønnes, at langt under 1 % af befolkningen boede i byer. I tidlig middelalder (1000-1150) fandt man omkring 20 byer i Danmark.⁹ Der var altså en meget ringe oplandsdækning, idet byerne dog til omkring år 1100 blev suppleret af ganske mange strandmarker og et antal spredte markedspladser.¹⁰ Tiden 1150-1300 oplevede så en stærk vækst i antal byer, og vi kan se, at de eksisterende byer voksede stærkt. I denne tid eksisterede der i Danmark mindst 75 byer,¹¹ dvs. langt de fleste indbyggere på landet havde kun en 10-15 km til nærmeste by. I denne tid ændredes byernes topografi også gennemgående, med store torvepladser, der kunne formidle en handel med oplandet.¹²

5 Jf. f.eks. *Centrala platser. Centrala frågor: samhällsstrukturen under järnåldern: en vänbok till Berta Stjernquist*, ed. Lars Larsson og Birgitta Hårdh, Stockholm 1998.

6 Se eksempelvis Ole Jørgen Benedictow, »Demographic conditions«, *The Cambridge History of Scandinavia*, 1, ed. Knut Helle, Cambridge 2003, s. 237.

7 Søren M. Sindbæk, »The Small World of the Vikings«, *Norwegian Archaeological Review*, 40, nr. 1, 2007, s. 59-74.

8 Se bl.a. *Haithabu und die frühe Stadtentwicklung im nördlichen Europa. Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit dem Archäologischen Landesmuseum*, Schleswig, 25.-27.9.1998, ed. Klaus Brandt, Michael Müller-Wille og Christian Radtke, Schleswig 2002. Stig Jensen, *Ribes Vikinger*, Ribe 1991. *Vikingerens Aros*, ed. Anette Damm, Højbjerg 2005. Dagin Skre, *Kaupang in Skiringssal*, Århus 2007.

9 Anders Andrén, *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*, Malmö 1985.

10 Jens Ulriksen, *Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e. Kr. En studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskilde Fjord*, Esbjerg, 1998.

11 Andrén, *Den urbana*, s. 27.

12 For et velbelyst eksempel på anlæggelsen af en højmiddelalderlig torveplads, se

Befolkningssituationen sidst i tidlig middelalder før den store byekspansion, altså omkring 1200, er søgt beregnet af Anders André, som har sat de i alt 193 bykirker, der fandtes på dette tidspunkt, i relation til de samtidigt eksisterende 2580 landkirker. Tager man kirketallet som en indikator for befolkningstallet, kan det beregnes, at 4 % af befolkningen boede i byer i denne tid, før den store urbanisering tog fart.¹³ Til europæisk sammenligning kan nævnes, at man skønner, at omkring 10 % af englænderne boede i byer allerede i 1086.¹⁴ Hvor stor en del af de rundt regnet et par millioner danskere – folketallet i tiden 1200-1350 – der var byboere, kan ikke sikkert fastslås. Men et tal på omkring 10 % forekommer ganske realistisk.

I senmiddelalderen forsvandt enkelte danske småbyer som Herrested på Fyn og Skibby i Hornsherred.¹⁵ Alligevel er det helt dominerende billede, at der kom nye til, og man nåede således et bytal på lige omkring de 100.¹⁶ Senmiddelalderen var altså præget af, at oplandsdækningen bevaredes og udbyggedes, og at et urbant system tog form, der faktisk varede ved, til nye systemer skabtes i 1800-tallet. Dette er egentlig ganske overraskende i betragtning af, at der som bekendt i Danmark efter 1350 indtraf en demografisk katastrofe, der må antages at have reduceret befolkningen med omkring halvdelen eller en tredjedel. Byerne er åbenbart ikke blevet ramt i den grad.

Den demografiske katastrofe lod sig ganske vist også mærke i de danske byer. Der blev ikke dannet nogen nye i tiden 1350-1400. Visse småbyer udryddedes som nævnt, og her og der oplevede man tomme grunde, også i de større byer. I Ribe ser det ud til, at et helt bykvarter forsvandt.¹⁷ Men væksten er det dominerende, når man ser på tidens byer. Alt tyder på, at de i det mindste opretholdt deres indbyggertal fra

Ole Schiørring, »En middelalderby forandrer sig Horsens. Hovedresultater fra ti års udgravninger i Horsens«, *Kuml* 2000, s. 113-149; Hans Mikkelsen og Jørgen Smidt-Jensen, »En smuk lille by«, *Skalk*, 1995:5, s. 5-10; Keld Grønder-Hansen, *Kongemagtens krise – det danske møntvæsen 1241- ca. 1340. Den pengebaserede økonomi og møntcirkulation i Danmark i perioden 1241- ca. 1340*, København 2000, s. 169.

¹³ André, *Den urbana*, s. 72. Hybel og Poulsen, *The Danish Resources*, s. 228.

¹⁴ Christopher Dyer, »How urbanised was medieval England?«, *Peasants and townsmen in medieval Europe*, ed. J. M. Duvosquel og E. Thoen, Ghent, 1995, s. 169-83.

¹⁵ André, *Den urbana*, s. 28. Om Skibby, se Svend Gissel, »Handels- og kommunikationsforhold«, *Hornsherredundersøgelsen* (Det nordiske Ødegårdsprojekt, 2), ed. Svend Gissel, København 1977, s. 266-284.

¹⁶ André, *Den urbana*, s. 28. Hybel og Poulsen, *The Danish Resources*, s. 228.

¹⁷ *Ribe bys jordebog. Grundlagt i 1450'erne og videreført til omkring 1600*, ed. Ingrid Nielsen, Esbjerg 1979, s. 37-38. Ingrid Nielsen, *Middelalderbyen Ribe*, Århus 1985, s. 89. Per Kristian Madsen, »Die Verlagerung der Stadt Ribe im 12. Jahrhundert und der Ausbau der Stadt im 13. Jahrhundert«, *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung im Hanseraum. Eine Festschrift für Günther P. Fehring*, ed. Manfred Gläser, Rostock 1993, s. 98.

før 1350, skønt landbefolkningen blev så stærkt reduceret. I flere byer, bl.a. i Århus, fremgår det, at byarealet voksede pænt efter 1450.¹⁸ Samlet må det logisk have ført til, at byernes befolkning kom til at udgøre en relativt større andel af befolkningen. Dette kan bekræftes ved en undersøgelse af befolkningen i Slesvig / Sønderjylland omkring 1530 (tabel 1).

Tabel 1. Befolkning i Slesvig fordelt på bondegårde (landbefolkning) og skatteydere i byer og flækker (bybefolkning), omkring år 1530.

	Antal enheder	× 5 = skønnet population
Bøndergårde	14.500	72.500
Husum	624	3.120
Flensburg	422	2.110
Slesvig	187	935
Tønder	147	735
Haderslev	(?) * 120	(?) * 600
Eckernförde	(?) * 120	(?) * 600
Aabenraa	115	575
Bredsted	100	500
Kappel	(?) * 100	(?) * 500
Sønderborg	80	400
Svavsted	50	250
Ærøskøbing	50	250
I alt i byer	2.115	10.575

* ingen sikre data

Kilder: Carsten Porskrog Rasmussen, *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, bd. 1, Haderslev 2002, s. 83. *Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden*, ed. F. Falkenstjerne og A. Hude, København 1895-99, s. 327-335. Bjørn Poulsen, *Land. By. Marked. To økonomiske strukturer i 1400-tallets Slesvig*, Haderslev 1988, s. 122. Erich Hoffmann, *Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig* 1953, s. 99-101. Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 162. Schwabstedt Amtsrechnungen 1504.

¹⁸ Se generelt: Bjørn Poulsen, »Tilbagegang og vækst i senmiddelalderens danske byer«, *Middelalderbyen. Danske Bystudier*, 1, ed. Søren Bitsch Christensen, Århus 2004, s. 191-248. Angående Århus: Hans Jørgen Madsen, »Byens rum. Bispestaden 1100-1550«, *Århus. Byens historie*, 1, Århus 1996, s. 128-130. Connie Jantzen, »Århus efter reformationen 1550«, *Tidsbilleder. Domkirken og byrummet gennem 800 år*, ed. Henrik Fode og Ole Østergaard Århus, 2001, s. 49-50.

Ud fra dette materiale, der inkluderer de kendte sønderjyske skattemister fra tiden omkring 1530, ser det ud til, at omkring 14-15 % af sønderjyderne boede i byerne. Hvis man antager, at der på landet var omkring 10 % uregistrerede husmænd, får man, at 13 % af befolkningen boede i byer. På den anden side var der i byerne adelige og gejstlige og tjenestefolk, der ikke betalte skat og derfor ikke forekommer i materialet. Det kan godt være, vi her har at gøre med en relativt urbaniseret egn, men den var næppe mere bypræget end Østdanmark, og jeg vil på denne baggrund antage, at en urbaniseringsgrad på 12-14 % har været normal i senmiddelalderens Danmark. Dette er jo adskilligt mere end den urbanisering på 5 %, man, som anført, har regnet med, om end det stadig er langt fra forholdene i de højurbaniserede egne rundt om i Europa. Allerede omkring 1300 boede formentlig 20 % af befolkningen i byer i England, og endnu højere urbaniseringsrater nåedes i Flandern og Norditalien.¹⁹

Fra ganske få procent danskere i bybebyggelser omkring år 1000-1100 bevægede man sig frem til en senmiddelalderlig situation med næsten 15 % af befolkningen, der boede i de steder, som blev kaldt byer. Danmark oplevede i løbet af middelalderen, at der kom flere og flere byer, og at relativt flere og flere mennesker boede i disse byer. Vi har altså et udgangspunkt, hvor næsten ingen boede der. Vi har et slutpunkt, hvor byboerne udgjorde en pæn del af befolkningen. Hvad vi oplever, er således skabelsen ikke kun af en ny institution i form af byen, men af en ny menneskegruppe bundet sammen af det faktum, at den boede i en by.

Byens mennesker

Der skulle så at sige skabes nogle nye mennesker. Selv kongemagten var klar over, at der var nye folk. I 1177 opregnede Valdemar den Store de tre grupper, der bar samfundet. Det var de, som »giver sig af med handel eller sveder af markarbejde eller glimrer ved ridderbælte«. ²⁰ Noget navn havde byboerne ikke her, men, at det er dem, der omtales som de handlende, er der ikke tvivl om. Der eksisterede imidlertid virkelig begreber for byboer ved denne tid.

Hvor i princippet alle samfundets fuldborgere betegnedes som »bonde« (*bonde, bondæ*) – grundbetydningen er en bofast mand – før

¹⁹ Christopher Dyer, »How urbanised was medieval England?«, *Peasants and townsmen in medieval Europe*, ed. J. M. Duvosquel og E. Thoen, Ghent 1995, s. 169-83.

²⁰ *Diplomatarium Danicum*, 1. 3, nr. 63.

omkring 1100, kom der snart nye betegnelser til.²¹ På landet opstod der vel fra omkring 1100 folk, der lejede gårde, svarende til de senere fæstebønder, nemlig de såkaldte »landboer«, *coloni*. Alt tyder på, at man, som påpeget af Anders Andrén, inde i de fremgroende byer i første omgang, i 1000-1100-tallet, så at sige dublerede landbosamfundet. Byens mennesker var i så fald ikke fra første færd noget for sig rent begrebsmæssigt. De ældste byer har som Lund store gårde, der ikke adskiller sig særligt fra landets, og man fandt da også dér folk, der betegnedes bønder (*bondones*), svarende til landets selvejere. Og der var en gruppe af landboer, *coloni*, som lejede jorden.²²

På den anden side ser man tidlige tegn på skabelse af en særlig urban terminologi. I de fleste byer begyndte man at tale om »bymænd« (*uillani, ciues*). Dette er betegnelsen i brevmaterialet frem til omkring 1400, da *borgeren* gør sin entre i diplomkilderne. Fra da af erstatter ordet borger her den tidligere betegnelse bymand.²³

En læsning af de danske stadsretter afslører noget tilsvarende.²⁴ I Slesvig stadsret, der har lag, der går tilbage i 1100-tallet (hvis ikke før), forekommer der enkelte paragraffer vedrørende »landboer« (*coloni*). Som på landet havde de lejet sig til gårde på tid og kunne opsiges ved udløbet af det aftalte lejemål. Men det var også klart, at der i princippet opereredes med en bygruppe og en ikke-bygruppe. En indbygger i Slesvig kaldtes i stadsretten for *ciuis*, altså bymand. Folk ude fra landet går de fleste steder under betegnelsen *ruricola*.²⁵ I Flensborg stadsrets danske version fra omkring 1300 oversættes denne glose med »landmand«.²⁶

21 Jf. Fridlev Skrubbeltang, »Bonde«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 2, 2. opl., København 1980, sp. 84-89. Jf. *Wort und Begriff »Bauer«*, ed. Reinhard Wenskus, Herbert Jahnkuhn og Klaus Grinda, Göttingen 1975.

22 Andrén, *Den urbana*, s. 85. *Diplomatarium Danicum*, 1. 3, nr. 191. Johannes Steenstrup, *Studier i Kong Valdemars Jordebog*, København 1873, s. 22, 147; Om udviklingen i gårdstørrelser i Lund i tidlig middelalder, se Peter Carelli, *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-tallets Danmark*, Stockholm 2001, s. 99-209.

23 Birgit Christensen, »Borger, subst.«, *80 ord til Christian Lisse 12. januar 1992*, København 1992, s. 17-19.

24 *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, ed. Erik Kroman, bd. 1-5, København 1951-61. En grund til, at der er betegnelser for folk i by og på land i lovene, er naturligvis selve lovens eksistens. Der var forskellig lov for folk i byen og på landet, og derfor måtte der lovgives, når de to gruppers interesser krydsede hinanden. Hvis en mand, der boede på landet, pågreb en tyv i byen, skulle der f.eks. tages stilling til, om tyven skulle stilles for byens ting eller for herredstinget. Det kunne ske, at en bymand ville gifte sig med en kvinde fra landet (Slesvig Stadsret § 40). I så fald skulle de ifølge Slesvig Stadsret dele jorden i byen og på landet ligeligt.

25 *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, bind 1, s. 3-17.

26 *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, bind 1, s. 113-135.

Generelt set har vi altså i byretterne en tidlig fase med begrebsparret bymand (bykvinde) over for landmand (landkvinde). Det var tilsyneladende tale om neutrale og ligebyrdige termer. Men et betydningsskred var undervejs. I en af de senere paragraffer af Slesvigs ældste stadsret omtales fra landet en *ruralis*, og til allersidst træffer man en *rusticus*, hvad der måske skal oversættes med bonde. I Ribe stadsret fra 1269 optræder igen bymanden (*ciuis*) men heroverfor står bonden (*bundonis*). Bonde er altså fra at have været en betegnelse for alle blevet betegnelsen for en mand på landet. I den senere plattyske version af den slesvigske stadsret fra omkring 1400 træffer man kun modsætningsparret borger – bonde: *eyn borger*, *eyn bur* (og bondekvinde: *burinne*).²⁷ Landboen er glemt, folk på landet har kun en betegnelse, og den er ikke uden videre på niveau med borgerens. Det samme er tilfældet i en delvist dansksproget version af Ribes stadsret fra før 1443, hvor vi har borgere (*burghæræ*) over for bonden (*bundæ*).²⁸ Terminologisk kan man konstatere udviklingen fra et begrebspar til et andet, nemlig fra 1) LANDMAND – BYMAND til 2) BONDE – BORGER.

Det synes klart, at vi alene ud fra terminologien kan se, at byernes nye position medførte en styrkelse af deres stilling, som gav politisk udslag og kom til udtryk i skabelsen af en borgerstand, der gradvis erobrede prestige på bekostning af landdistrikternes befolkning. Betegnelsen borger for byernes indbyggere vandt antagelig indpas i 1200-tallet. Vi har et eksempel på det i Ældre Sjællandske Krønike fra omkring 1250, hvor borgere (*burgenses*) i Slesvig omtales. Men udviklingen var først færdig omkring 1400, samtidig med at der på landet skete den harmonisering af brugene, der går under navnet »den danske normalgårds fødsel«.²⁹ Det terminologiske skift betegner givetvis, at byerne og deres indbyggere havde nået en grad af egeneksistens, af selvstændighed, så de var noget for sig. Der var et godt og grundigt skel mellem land og by, og i al fald formelt mellem borgere og bønder. Men byboerne forblev ikke en ensartet gruppe. Der skete terminologiske og reelle differentieringer blandt dem.

Håndværkerens skabelse

Byernes eksistens kan siges at være betingelsen for, at der på den ene side skabtes købmænd og på den anden side håndværkere og hånd-

²⁷ *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, bind 1, s. 17-39.

²⁸ *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, bind 2, s. 19-61.

²⁹ Erland Porsmose, »Middelalder o. 1000-1536«, *Det Danske Landbrugs Historie 4.000 f.Kr.-1536*, 1, ed. Claus Bjørn, Odense 1988, s. 205-417.

værk. Handlende har allerede en tydelig berettigelse og eksistens i 1100-tallets kilder. 1161 fik købmænd, der ville sone deres skyld, lov til at donere jord til abbediet i Tommerup, og i 1177 omtalte kong Valdemar med anerkendelse »de folk, som befarer verdens forskellige egne for vindings skyld«. ³⁰ Den handlende blev lige så tidligt som bymanden en anerkendt mand. Det var i høj grad det samme. Anderledes med håndværkeren. Han eksisterede ikke terminologisk, da kong Valdemar omtalte samfundets folk i 1177.

I det sene 1100-tal anklagede nogle fromme købmænd fra Viborg en kvinde, som de traf, for at væve på en helligdag. ³¹ Denne kvinde arbejdede formentlig endnu for sit eget hushold. Hvis hun gjorde det, kan hun stå som repræsentant for det stadium inden for håndværk, hvor husholdet er det primære. Meget af denne tidlige produktion var i hænderne på kvinder. Over en lang periode ser vi to parallelle udviklinger, der afspejles både i de arkæologiske fund og i terminologien: en overgang fra husholdsproduktion til markedsproduktion, og en overgang fra kvindearbejde til mandsarbejde.

I de tidligste byer og på vikingetidsgårdene var husholdsproduktionen langt mere udbredt end senere. På landet reduceredes antallet af sysler. Mens landbebyggelserne i vikingetiden ofte rummede særskilte arbejdshuse, såkaldte grubehuse, hvori kvinder blandt andet vævede, blev dette arbejde i senmiddelalderen i højere og højere grad overladt til professionelle vævere, som oftest var mænd. ³² Mens kvindelige slaver håndkværkede kornet på vikingetidens gårde, så havde professionelle mandlige møllere overtaget dette arbejde i senmiddelalderen. ³³ Mens keramik i vikingetiden primært produceres på gårdene, formentlig af kvinder, så blev det allerede i det sene 1100-tal en vare, og denne vare produceredes i senmiddelalderen i højere og højere grad af bypottemagere. ³⁴ Mens metal ofte blev smeltet og støbt på vikingetidens gårde,

30 *Diplomatarium Danicum*, 1. 2, nr. 143 (»mercatorum«). *Diplomatarium Danicum*, 1. 3, nr. 63.

31 *Vitae Sanctorum Danorum*, ed. M. Geertz, København 1908, s. 275.

32 Annette Hoff, *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*, Århus 1997, s. 68-69. Eva Andersson, »Textilproduktion i Löddeköpinge – endast för husbehov?«, *Porten til Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*, ed. Fredrik Svanberg og Bengt Söderberg, Lund 2000, s. 158-187.

33 Janken Myrdal, »Mjölka och mala, gräva och valla. Aspekter på trälars jordbruksarbete cirka år 1000-1300«, *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*, ed. Thomas Lindkvist og Janken Myrdal, Stockholm 2003, s. 125-132. Volkmar Schön, *Die Mühlsteine von Haithabu und Schleswig. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der mittelalterlichen Mühlenwesens in Nordwesteuropa*, Neumünster 1995. Christian Fischer, *Tidlige danske vandmøller*, Silkeborg 2004.

34 Som Peter Potter i Flensborg 1513. *Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker*

så blev det op i middelalderen forarbejdet af professionelle smede på land og i by. Håndværkeren skabtes som en konsekvens af denne udvikling i arbejdsprocesser. Yderligere udvikling indfandt sig så i de enkelte håndværk i form af en knopskydning i mere og mere specialiserede håndværk. Smedene blev for eksempel til grovsmede, låsesmede og sporemagere.

Skabelsen af de professionelle håndværk har rødder tilbage til produktionen i husholdene og på gårdene. Mange af de tidligste folk, der arbejdede her som professionelle, må blot have haft trællestatus. På en runesten fra omkring 1050 fra Hørning ved Århus, læser man om en Toke Smed, der satte en sten for Troels, der gav ham guld og frihed. Det var givetvis en frigiven slave, der her hædrede sin herre.³⁵ Det vigtigste miljø for skabelsen af uafhængige håndværkere var dog de fremvoksende byer. At der praktiseredes håndværk i de tidlige byer, er der ingen tvivl om. Det viser de arkæologiske fund klart. Men om status for de folk, der arbejdede her, ved vi kun lidt. Måske havde de en vis frihed, måske var de stadig underkastet den samme kontrol som trællene i landdistrikterne. Undersøgelser fra Lund antyder det sidste. Først fremme i 1100-tallet møder vi åbenbart her en mere selvstændig håndværksproduktion med salg for øje.³⁶

Svarende til den tidlige udifferentierede tilstand blev de tidligste håndværksudøvere blot betegnet *smed*, nogle gange med et forled, som *kølsmeden*, der byggede skibe, eller guldsmeden. Følger vi det skriftlige kildemateriale videre, dvs. forsøger en form for sproglig arkæologi, er der få tegn på specialisering i håndværkene før sidst i 1100-tallet.³⁷ Fra

ker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559, 1, ed. H.C.P. Seidelin, København 1863, s. 400.

35 Niels Åge Nielsen, *Danske runeindskrifter. Et udvalg med kommentarer*, Viborg, 1983, s. 142. Jf. en sten fra Kolind, også nær Århus, der også omtaler en smed i en anden mands tjeneste. Nielsen, *Danske runeindskrifter*, s. 168.

36 Jf. Carelli, *En kapitalistisk anda*. En lignende udvikling sandsynliggøres i Mats Roslund, »Tools of Trade. Spatial Interpretations of Trade Activities in Early Medieval Sigtuna«, *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1993-94, New Series, vol. 10, s. 145-157. Om trælle/ufrie i de tidlige norske byer, se Tore Iversen, *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*, Bergen 1997, s. 259-60.

37 Et tidligt belæg for et andet håndværk end smed synes at være mandsnavnet *Sutare*, skomagere, på en 1000-tals runesten i Uppland (Husby Ärlinghundra). Suder skal komme fra oldengelsk, se Märta Åsdal Holmberg, »Überlegungen zu den mittelalterlichen Handwerkernamen in den nordischen Sprachen«, *Niederdeutsch in Skandinavien, II. Akten des 2. nordischen Symposions „Niederdeutsch in Skandinavien“ in Kopenhagen 18.-20. Mai 1987*, ed. Karl Hyldgård-Jensen, Vibeke Winge og Birgit Christensen, Berlin 1989, s. 82. Det må naturligvis understreges, at den manglende terminologiske differentiering ikke siger noget om den håndværksmæssige dygtighed. Udøvere af håndværk havde fremragende kendskab til avancerede teknikker allerede i jernalderen. Andres Siegfried Dobat, *Werkzeuge aus kaiserzeitlichen Heeresausrüstungsopfern. Mit besonderer Berücksichtigung der Fundplättze Illerup Ådal und Vimose*, Århus 2008.

da af træffer vi en hel del håndværksbetegnelser. Slesvig byret, som må dateres til omkring 1200 eller lidt før, nævner således skomagere, skindere, bagere, slagtere og tømrere.³⁸ En samlet gennemgang af håndværksbetegnelser i hele det danske kildemateriale fra middelalderen giver følgende billede (tabel 2):

Tabel 2. Første forekomst af betegnelser for håndværk i det samtidige danske kildemateriale, 1000-1520.

1000-1099: smed

1100-1149: guldsmed, stenmester

1150-1199: bager

1200-1249: slagter, skinder, skomager, fisker, tømrer, stenskærer, teglmester, kroholderske

1250-1299: handskemager, skjoldmager, skrædder, brygger

1300-1349: værkemester, brynjemester, overskærer, bæltelager, murermester

1350-1399: sporesmed, knivsmed, sværdfejer, pladeslager, kobbersmed (kobberslager), lygtemager, støber, bødker og kimmer, maler, remmesnider, sadelmager, pungmager, pladesuder, rebslager, dynemager, drager, badstuemand, bøddel

1400-1449: grydestøber, kandestøber, harniskmager (jf. tidligere pladeslager), nålemager, garver, hattemager, væver, kistemager, savskærer, glarmester, skibsbygger, barberer

1450-1499: kedelsmed, buntmager, snedker, stolemager, bægermager, træskomager, vognmager, brolægger, perlestikker, pergamentmager, bogtrykker, orgelmager

1500-1520: billedskærer, tøffelmager (patinenmager), lysestøber (lysesnoer), pottemager, tækker, blegekone, sømmerske, spandemager, bogbinder, organist

38 *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, bind 1, s. 3-17.

Denne oversigt, sammenstillet på grundlag af de danske kilder,³⁹ udtrykker naturligvis flere ting. I en vis forstand repræsenterer den kun, hvad der ligger i kildematerialet, men eftersom hele det danske kildemateriale er søgt inddraget, skulle problemerne med repræsentativitet ikke være overvældende. Dernæst er den udtryk for udviklinger i status hos de personer, der udøvede håndværk. Og endelig kan den terminologiske udvikling ses som udtryk for materielle/reelle udviklinger inden for håndværket.

Hvis vi indledningsvis holder os til det sidste, blev anden halvdel af 1100-tallet og hele 1200-tallet åbenbart tiden, hvor husholdenes selvforsyning ophørte i byerne. Folk, der boede i byerne, bagte ikke længere deres eget brød. Det blev bagerens arbejde. Man hjemmeslagtede ikke mere. Det blev slagterens arbejde. Meget tidligt blev arbejdet med skind professionaliseret, hvilket gav grundlag for skinderne og skomagerne.⁴⁰ I en helt anden sfære resulterede bygningen af kirker og borge i sten og tegl i skabelsen af to håndværk: stensemesteren og teglsemesteren. Allerede i det tidlige 1100-tal finder man en fremmed stenhugger (*lapicida*) ved bygningen af Lund Domkirke.⁴¹

39 Kilder til tabel 2: Bjerringsten, Hørningsten, Kolindsten. *De skriftlige kilder til Danmarks middelalderlige møntvæsen. Et udvalg 1085-1500*, ed. Jørgen Steen Jensen, København 1989, s. 2. Carelli, *En kapitalistisk anda.* s. 92. *Libri Memoriales Capituli Lundensis. Lunde Domkapitels Gavebøger*, ed. C. Weeke, 2. udg., København 1973 [1884], s. 20. *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, ed. Erik Kroman, 1, København 1951, s. 3-17; 3, København 1955, s. 171. *Diplomatarium Danicum* 2. rk., 1, nr. 332; 3. rk., 2, nr. 95; 2 rk., 11, nr. 152; 3. rk., 3, nr. 16, nr. 43; 3. rk., 9, nr. 538; 4. rk., 1, nr. 511. Friedrich Schütt, Ein Schleswiger Stadtbuchfragment, *Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 104, 1970, s. 160. *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450*, ed. Kr. Erslev, København 1901, s. 34, 64. *Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559*, 1, ed. H. C. P. Seidelin, København 1863, s. 85, 87, 104, 106, 107, 108, 109, 113, 122, 154, 250, 258, 303, 400, 519. Bjørn Poulsen, *Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988, s. 126. *Roskildebispeens jordebøger og regnskaber*, ed. C.A. Christensen, (Danske middelalderlige regnskaber, 3. rk., 1, København 1956, s. 106-130). C. Nyrop, *Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen*, 1-2, København 1895-1904, bind 1, s. 10, 376, 377, 383, bind 2, s. 10, 101-113, 144-51. August Sach, *Geschichte der Stadt Schleswig nach urkundlichen Quellen*, Schleswig 1875, s. 173-175. M. Hoffmann, »Ausgaben einer Lübecker Gesandtschaft (1416 Kopenhagen)«, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthumskunde*, 8, 1900, s. 261-9. RA. Mourids Nielsen Gyldenstiernes Arkiv. Regnskabsbog 3, s. 32. RA. Regnskaber før 1559. Reg. 108 A. 1509 Nykøbing len. Gl. pakke 6, læg 5. Ny pakke 3, p 8 v. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, ed. William Christensen, København 1904, s. 6, 102. RA, Håndskriftssamlingen. Ulrich Petersens Collectanea, vol. XIV, Regnskab fra Slesvig Rosenkransbroderskab, p. 2 v, 12 v. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, 1, ed. O. Nielsen, København 1872, s. 280-286. *Lyder van Fredens Kämnärsräkenskaper för Malmö 1517-1520*, ed. Leif Ljungberg, Malmø 1960, s. 24, 25, 36, 31, 121, 126. *Roskilde Sankt Agnete klostrets jordebøger og regnskaber 1508-1513*, ed. Thelma Jexlev, København 2001, s. 43.

40 Om et par tilfælde, hvor den gammelnordiske betegnelse »barker« bruges for »garver«, se Märta Åsdal Holmberg, »Überlegungen zu den mittelalterlichen Handwerkerkernenamen in den nordischen Sprachen«, s. 81.

41 M. Rydbeck, *Skånes stensemestare före 1200*, Lund 1936, s. 98.

Perioden 1250-1300 så nye håndværksnavne, der indbefatter professionelle tøjproducenter, nemlig handskemager og skrædder, samt skjoldmageren (*factor clipeorum*).⁴² Stadig må vi dog sige, at det eneste erhvervsnavn, som vi træffer på 1200-tallets gravsten, er smed, og det skønt flere af gravstenene viser, at den pågældende udøvede flere syler. På en gravsten fra Vinderslev ser man på den ene side en smed, på den anden side en økse, en klokke og et stykke murværk. Formentlig mestrede denne håndværker også klokkestøbning, tømmerarbejde og husbygning.⁴³

I 1300-tallet og 1400-tallet indtræder der en dramatisk stigning i antallet af erhvervsnavne, særlig efter 1350. En sammentælling af erhvervsnavnene fordelt på perioder giver følgende billede (tabel 3):

Tabel 3. Første forekomst af betegnelser for håndværk i det samtidige danske kildemateriale, 1000-1520, fordelt på perioder.

1000-1149	1150-1249	1250-1349	1350-1449	1450-1520
3	9	9	31	23

Kilde: Tabel 2.

Antallet af nye navne var omtrent tre gange større i tiden 1350-1450 end i de forudgående to århundreder. I skabelsen af de nye navne og de nye erhverv var der en tæt sammenhæng mellem de tyske hansebyer og Danmark. De fleste af de nye håndværksbetegnelser var i realiteten primitive oversættelser fra nedertysk til dansk, ofte med brug af det tyske efterled: -mager, -slager, -snider.⁴⁴ I mange tilfælde var tyskere også personligt involverede i overførslen af den nye terminologi og teknologi, da de var de første til at etablere de nye håndværk i Danmark.⁴⁵ Lyder Klipkenmaker, der i 1498 arbejdede i Flensborg, er den først kendte træskomager i Danmark. Han kom direkte fra Wismar.⁴⁶

42 Handskemager: *Diplomatarium Danicum*, 2. 1, nr. 332. Skjoldmager: Friedrich Schütt, »Ein Schleswiger Stadtbuchfragment«, *Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 104, 1970, s. 160.

43 Hans Krongaard og Jens Vellev, »Teknik«, *Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie*, ed. Else Roedahl, København 1999, s. 227.

44 Vibeke Winge, »Hanseater og plattysk påvirkning af dansk sprog i senmiddelalderen«, *Danmark og Europa i senmiddelalderen*, ed. Per Ingesman og Bjørn Poulsen, Århus 2000, s. 326-335.

45 Jf. at en tredjedel af alle håndværkere i Stockholm ved år 1460 synes at have været tyskere. Märta Åsdal Holmberg, »Überlegungen zu den mittelalterlichen Handwerkernamen in den nordischen Sprachen«, s. 79.

46 *Diplomatarium Flensborgense*, 1, s. 122.

Mens der kom mange håndværk inde i byerne, forsvandt håndværksudøvelse i høj grad fra gårdene ude på landet. Det viser de arkæologiske spor. Det betød ikke, at landdistrikterne blev uden håndværkere. Der var stadig håndværk på hovedgårde og ved klostrene, og ude i landsbyerne møder man nu de nye specialiserede håndværkere indiceret ved tilnavne. I 1313 er der nævnt en smed på et lille brug i Skåne.⁴⁷ I 1320 omtales en skomager i en slesvigsk landsby. Samtidig havde kannikerne i Ribe gårde med en Christian Skreder i Folding og i andre landsbyer en Ebbe Skinder og en Vogn Tøjmager.⁴⁸ Fra omkring 1300 og sikkert også sidst i 1200-tallet fandt man et antal basale håndværk på landet. En gennemgang af Roskildebispens Jordebog (1370) kombineret med en gennemgang af alle kendte kilder fra en række herreder i Sydslesvig for tiden 1450-1500 giver følgende erhvervsnavne (tabel 4):

Tabel 4. Håndværk på landet indiceret ved tilnavne.

<i>Erhverv</i>	<i>Roskildebispens jordebog</i>	<i>Sydslesvig</i>
Smed	9	12
Skrædder	7	10
Skomager	14	2
Skinder	3	1
Møller	1	1
Murer	1	0
Snedker	1	0

Kilder: *Roskildebispens jordebøger og regnskaber*, ed. C.A. Christensen, København 1956. Bjørn Poulsen, *Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Haderslev 1988, s. 104.

Der er faktisk en hel der tyder på, at antallet af håndværk ikke var så voldsomt forskelligt på land og i by omkring 1300. Det blev imidlertid også tidligt tydeligt, at både byråd og fyrste ønskede at begrænse antallet af erhverv, som måtte udføres i landområderne. Et godt enkelt eksempels på dette er forordningen af 1472, der påbød bønderne at føre levende dyr til byerne. Slagtning skulle fremover udføres af byslagtere.⁴⁹ Generelt blev kun de mest basale erhverv tilladt på landet. I

⁴⁷ DD, 2.7, nr. 18. Erik Ulsig, *Danske adelsgodser*, København 1968, s. 122-3.

⁴⁸ *Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapittel og Bispestol, nedskrevet 1290-1518, kaldet »Oldemoder«* (*Avia Ripensis*), ed. Oluf Nielsen, København 1869, s. 74-75.

⁴⁹ Poul Enemark, *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*, Århus 2003, 1-2, s. 43.

en serie af forordninger, der går tilbage til 1354, tillades det kun smede, skræddere, skomagere og skindere at praktisere på landet – og i nogle forordninger ikke engang dem.⁵⁰ Fra 1537 hører vi, at også murere var tilladt på landet.⁵¹

Håndværkere på landet befandt sig da i en klemme mellem på den ene side det lokale behov for dem og på den anden side den politik, der førtes af fyrster og byer. Men antallet af repræsenterede håndværk voksede ikke, og de forblev uspecialiserede. Imens steg antallet af håndværkere og håndværk i byerne. Håndværkerne kom til at udgøre en stor del af byens befolkning. Vi kan se, at alene skomagerne i Roskilde i 1380 havde udsalg fra 25 boder.⁵² Den procentuelle håndværkerandel af byens befolkning kan faktisk som i de tyske hansebyer have været op til 40 %.⁵³ På den anden side varierede antallet af håndværk fra by til by (tabel 5).

Tabel 5. Antal forskellige håndværk i nogle danske byer, indiceret ved håndværkstilnavne.

By	År	Hushold/skatteydere	Erhverv
København	1377	560	23
København	1510	730	48
Malmø	1519	605	42
Husum	1438	249	20
Husum	1540	476	27
Schleswig	1406	198	20
Tønder	1537	147	18
Sønderborg	1537	80	9
Schwabstedt	1504	50	7

Kilder: Danmarks Middelalderlige Regnskaber, 3. rk., 1. Københavns Diplomatarium, s. 280-285. *Lyder van Fredens Kämnarsräkenskaper för Malmö 1517-1520*, ed. Leif Ljungberg (Malmö, 1960). Albert Panten, »Die Hauswirte Husums im Jahre 1438«, *Familienurkundliches Jahrbuch. Schleswig-Holstein*, 20, 1981, s. 5-12. *Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden*, ed. F. Falkenstjerne and A. Hude (København, 1895-99) s. 327-335. August Sach, *Geschichte der Stadt Schleswig nach urkundlichen Quellen*, Schleswig 1875. RA. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Tønder og Sønderborg amt. Pengeregnskaber 1537. Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 162. Schwabstedt Amtsrechnungen 1504.

50 *Danmarks Gamle Købstadslovgivning*, 1, s. 233-4.

51 John M. Eriksen, *Håndværkerlavene i Danmark 1400-1600*, upubliceret speciale, Københavns Universitet, 1984, s. 28.

52 *Danmarks middelalderlige regnskaber*, 3. rk., 1, s. 100 (Roskildebispens Jordebog).

53 Konrad Fritze, »Entwicklungsprobleme der nichtagrarischen Produktion im hansischen Wirtschaftsraum«, *Hansische Studien*, 4 (Gewerbliche Produktion und Stadt-Land-Beziehungen), ed. Konrad Frize, Eckhard Müller-Mertens og Johannes Schildhauer, Weimar 1979, s. 16.

Det ser ud til, at byer med omkring 500 skatteydere havde ca. 40-50 forskellige håndværk i senmiddelalderen. Nu var der virkelig forskel på land og by. Man kan kende den mindste by fra den største landsby ikke på indbyggertallet – mange landsbyer var større end de mindste byer – men på udvalget af håndværk.

Byernes håndværk træder frem med specifikke betegnelser, men de træder også frem i mere organiseret form. Allerede i 1200-tallet ser man eksempler på, at håndværk i Danmark organiserede sig selv i grupper, om end ikke helt uden problemer. I 1268 har vi det tidligste belæg for, at et håndværk, nemlig bagerens, kaldes et *officium*.⁵⁴ Det at være bager var ved at blive en vej til en anerkendt plads i samfundet, en samfundspligt man havde taget på sig. På interessant vis får vi her et begreb lånt fra kirkelige og høje verdslige hverv knyttet til den nye samfundsgruppe, håndværkerne. Den formelle baggrund var givetvis de europæiske juristers afklaring af korporationens plads i samfundet, som under studiet af *Corpus juris civilis* fandt sted fra 1100-tallet.⁵⁵ Selve begrebsdannelsen *officium* kan da også allerede dokumenteres fra midten af 1100-tallet i tysktalende områder, inklusive Nederlandene, men i 1268 var det altså kommet til Danmark.⁵⁶ Et årti senere har vi så også det første danske tilfælde, hvor en håndværker betegnes »bymand«, nemlig Henneke Smith i Kalundborg.⁵⁷

Den første dokumentation for et frugtbart samarbejde mellem råd og håndværker Gilde eller -lav er fra 1349. På det tidspunkt blev skræddernes og overskærernes Gilde og Broderskab i Ribe anerkendt af byens råd.⁵⁸ Håndværkerkorporationerne blev fuldt juridisk anerkendt. I 1300-tallet og 1400-tallet kan vi så se, at håndværkerne samledes med udgangspunkt i deres erhverv, deres *officium*, deres »embede« eller *amt*, som det med et sprogligt indlån fra tysk kaldtes. I 1328 taler en forordning til de skånske byer om »embedsmand« og »embede«.⁵⁹ »Embede« eller *amt* kom til at betegne både det enkelte håndværk og samarbejdet mellem håndværkerne i en korporation. Denne korporation kaldtes så embede, Gilde, lav eller kompagni.

54 *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, 3, s. 169, § 15.

55 Albrecht Koschorke, Susanne Lüdemann, Thomas Frank og Ethel Matala de Mazza, *Der fiktive Staat. Konstruktionen des politischen Körpers in der Geschichte Europas*, Frankfurt am Main 2007, s. 79-92.

56 Begrebet *officium* om håndværk findes eksempelvis i et manuskript fra Liège: *Gesta abbatum Trudonensium ad calcem Rudolphi continuata*, der dateres til enten 1136-37 eller lidt efter 1180 (Niermeyers *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*).

57 *DD*, 2.4, no. 3. Jf. Andréén, *Den urbana*, s. 98.

58 *Diplomatarium Danicum*, 3.3, nr. 193.

59 *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, 4, s. 336, § 12.

Man kan sige, at de nye samfundsborgere havde nået status som borgere, noget andet end bønder; som professionelle; og som bærere af samfundet i deres *officium*, »embede« eller *amt*. For som det er blevet fremhævet fra tysk side, signalerer ordet *Amt* oprindeligt klart en regulerende indgriben fra bystyrets side. Der er tale om et begreb, der i modsætning til ordet »gilde« angiver en inddeling af de erhvervsdrivende, der udgår fra øvrigheden.⁶⁰

Udviklingen af disse specialiserede håndværkere blev da også fremmet af byer og fyrster. Forordningen til de skånske byer fra 1328 bestemte, at ingen håndværker skulle have mere end et håndværk, et embede, og at han ikke skulle beskæftige sig med andet end dette.⁶¹ I 1422 fastlagde Erik af Pommern som bekendt i samarbejde med byernes rådmænd, at alle embedsmænd, dvs. håndværkere, skulle leve af deres embede og kun det: Bagere skulle ernære sig ved at bage, skomagere ved at lave sko, smede ved at smede osv. Omvendt skulle byrådet kun bestå af købmænd, som skulle stå for tilsyn med håndværket.⁶² Denne bestemmelse blev fulgt op af flere tilsvarende gennem 1400-tallet.⁶³

Arbejdsdelingen i byerne var kun på sin vis naturlig; den blev bestemt fremmet gennem målbevidst arbejde fra øvrigheden. Øvrigheden sørgede tilsvarende for, at byernes håndværkere i stadig stigende grad fik monopol for deres produkter i landdistrikterne. Som følge af den stigende arbejdsdeling var det til gengæld helt naturligt, at håndværkerne søgte sammen i gilde eller lav for at sikre, at man kunne overleve på netop sit håndværk. Det blev en vigtig del af lavenes/gildernes funktion at sikre dette.⁶⁴

Danmark oplevede i løbet af middelalderens århundreder, nærmere bestemt tiden 1200-1500, at håndværkeren blev udskilt af husholdene, at han blev en fri mand, at han blev borger, at han fik en erhvervsbetegnelse, at han fik sit embede, sit *officium*, sin af Gud tilforordnede plads her i tilværelsen.

60 Ruth Schmidt-Wiegand, »Gilde und Zunft. Die Bezeichnungen für Handwerks-genossenschaften im Mittelalter«, *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Teil I. Historische und rechtshistorische Beiträge und Untersuchungen zur Frühgeschichte der Gilde*, ed. Herbert Jahnkuhn, Walter Janssen, Ruth Schmidt-Wiegand og Heinrich Tiefenbach, Göttingen 1981, s. 355-369 (s. 367).

61 *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, 4, s. 336.

62 *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, 3, s. 73-75.

63 *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, 3, s. 102, 110. *Repertorium*, 2. rk., 3711.

64 Selve den *memoria*, den erindring, der var en så konstituerende del af middelalderens gruppedannelse, opnåede håndværkeren naturligvis også gennem kulten, gildedriken og medlemslisterne i sin erhvervs sammenslutning – se Lars Bisgaard, *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, Odense 2001.

De nyskabte håndværkere havde nået status som noget andet end bønder, som noget andet end blot bymænd, nemlig som professionelle borgere og som medbærere af samfundet. På landet voksede professionelle håndværk også frem, men deres antal og specialiseringsgrad forblev ringe som følge af byernes målbevidste politik. Fra omkring 1300 fandt man et basalt antal håndværk på landet, men ikke mere end det. Derimod var landbefolkningen beskæftiget med en lang række nicheproduktioner, der blot ikke fremstår som håndværk i tidens terminologi.⁶⁵

Senmiddelalderens betydning

Senmiddelalderen, forstået som tiden efter 1350-1400, viser sig at være den tid, hvor vi ser byernes befolkning vokse til næsten 15 % af den samlede befolkning, hvor borgeren stod frem som person, hvor håndværkenes antal mangedobledes, og hvor organisationen af håndværket fandt sted. Alt i alt repræsenterer dette en vældig styrkelse af det urbane indslag i samfundet. Modsætningen mellem land og by fremmes tydeligt af udviklinger, der kom i kølvandet på Den sorte Død. Hvis vi ser på landbefolkningen som helhed, var »bonde« fortsat igennem 1400-tallet betegnelse for selvejerbonden, mens fæstebonden betegnedes »bryde«. Vi kan i jordebøgerne finde folk, der var begge dele, fordi de som selvejerbønder havde forpagtet en gård, betegnet »bonde og bryde«. Men snart begyndte begreberne at flyde sammen, så alle på landet betegnedes »bonde« – om man så var selvejer og/eller fæster. Denne sammenflydning har givetvis en kronologisk god sammenhæng med væksten i selvejerstandens ydelser.⁶⁶ I kirkeordinansen fra 1539 ser man meget sigende, at folk på landet i almindelighed omtales som »bønderfolcket«. Jeg skal ikke her udbygge min analyse af sammenhængen mellem specialisering og terminologi med overvejelser over opkomsten af kulturelle kløfter udtrykt på det materielle plan og i holdninger mellem land og by. I meget synes udviklingen af et kulturelt skel dog at forløbe parallelt med udviklingen i terminologi. Endnu i senmiddelalderen var forskellen på den materielle kultur på land og i by næppe særlig udtalt, om end

⁶⁵ Hybel og Poulsen, *The Danish Resources*, s. 214-223.

⁶⁶ Anders Bøgh, »"Bundones regis". Selvejerbøndernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen«, *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, ed. Agnes Arnorsdottir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen, Århus 2007, s. 117-149.

forskelle var under udvikling.⁶⁷ Kulturkløften skulle blive markant i 1600-1700-tallet, og som et led heri udviklede den dybe disrespekt for bonden sig i samfundets øvre lag, der så malende er beskrevet i Peter Henningsens *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*.⁶⁸ Hvor Henningsen imidlertid synes at mene, at det skæve forhold mellem land og by næsten er en konstant i historien, vil jeg ud fra det her sagte hævde, at det er en tidlig-moderne nyskabelse, ganske vist med rødder i middelalderen.

SUMMARY

The Relationship Between Town and Country in Medieval Denmark

The present article examines certain aspects of the relationship between town and country in Denmark from around the year 1000 to the middle of the sixteenth century. It begins with a general survey of the Danish towns' demographical development. Before the year 1000 less than one percent of the population lived in towns, while the figure rose to perhaps four percent before 1200 and even to ten percent in the thirteenth century. There is every indication that even after the Black Death the towns not only sustained that percentage, but that the urban population increased in both absolute and relative figures. A study of the Schleswig Duchy, where solid sources in the form of tax rolls have survived, shows that about twelve to fourteen percent of the people lived in towns around the year 1500.

Following this is a study of how town dwellers conceived of themselves in relation to the rural populace. It would appear that originally no distinction was made between the two groups, and even in the thirteenth century there is no trace of derogatory terms for country folks, although by then the designations »country man« and »townsman« had arisen. In the Late Middle Ages, however, the more distinctly contrasting terms »peasant« and »burgher« came into usage, reflecting a heightened awareness of the new importance of the towns on the part of the inhabitants.

The existence of the towns provided the conditions not only for the rise of merchants, but also of professional craftsmen, who appear in the towns from around 1200. An examination of trade names found in all Danish sources from the period shows a marked increase in the number of crafts up through the Middle Ages. There is a dramatic increase particularly during the fourteenth

67 Bjørn Poulsen, »Trade and Consumption Among Late Medieval and Early Modern Danish Peasants«, *Scandinavian Economic History Review* 52:1, 2004, s. 2-68. Jf. Christina Rosén, *Stadbor och bönder. Materiel kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*, Lund 2004. Jette Linnaa, *Keramik, kultur og kontakter. Køkken- og bordtøjets brug og betydning i Jylland 1350-1650*, Århus 2006.

68 Peter Henningsen, *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, 1-2, København 2006.

and fifteenth centuries: the number of new trade names in the period from 1350 to 1450 was approximately three times greater than during the two preceding centuries. And while numerous crafts appeared in the towns, the number of craftsmen on the farms of the countryside dwindled dramatically. It became clear that both town councils and territorial lords wanted to limit the number of trades carried on in rural areas, and in general only the most basic crafts were permitted there.

As a consequence, craftsmen became a significant segment of the urban population. In the late Middle Ages towns of about five hundred taxpayers could boast of forty to fifty different crafts, and these also appeared in more organized forms. In 1268 we have the earliest evidence of a trade, namely bakers, being designated by the term *officium*, while the oldest documentation for cooperation between a town council and craft guilds is from 1349. In the fourteenth and fifteenth centuries we can see that craftsmen united on the basis of their trade, their *officium*. The term came to designate both the craft itself and the internal cooperation among the craftsmen within a particular corporation.

Both town and lord promoted the development of specialized urban crafts. A decree issued to the towns of Scania in 1328 stipulated that no craftsman in any town was to practice more than one trade, and in 1422 the Danish king, Erik of Pomerania, extended the prohibition to all urban craftsmen throughout the realm: to make a living the baker would have to bake and only bake, etc. The division of labour in the towns was natural only in part.

The new tradesmen who arose in the course of the Middle Ages attained a status far different from the peasants, namely that of professionalized burghers. Professional crafts also developed in the rural areas, but their number and degree of specialization remained modest due to the deliberate policy of town and king to create a sharp division between town and country.

Translated by Michael Wolfe